Збереження бібліотечних фондів: традиції, інновації, перспективи

Цьогорічна програма семінару «Збереження бібліотечних фондів: традиції, інновації, перспективи», що відбувся 5 жовтня 2017, була як ніколи насиченою, різнопланової та всебічною. В рамках семінару підбивалися підсумки 25-річної діяльності Центру консервації і реставрації (ЦКР) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), що був створений у вересні 1992 р. Постановою Президії Національної академії наук України (НАН України) «Про Розвиток Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України» за № 241. Упродовж усіх років своєї діяльності центр здійснював дослідження за науковим напрямом «Нові технології збереження, консервації та реставрації бібліотечних фондів», головним завданням якого стало формування єдиної політики Бібліотеки у галузі консервації фондів на основі аналізу, узагальнення та адаптації досягнень світової науки. Робота зі збереження документів стосувалася наукового розроблення технологічних, організаційних, методичних засад забезпечення довготривалого збереження документів в умовах дії фізико-хімічних, механічних та біологічних чинників.

У семінарі взяли участь 45 представників наукових та спеціальних бібліотек і музеїв України, а також працівники вітчизняних науково-дослідних установ. Це, зокрема, науковці та фахівці з Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К.Заболотного НАН України (м. Київ), ДУ «Інститут громадського здоров'я імені О. М. Марзеєва» АМН України (м. Київ), Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (м. Львів), Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків), Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого (м. Київ), Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (м. Київ), Науково-технічної бібліотеки імені Г. І. Денисенка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», наукових бібліотек Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського, Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, Національного авіаційного університету, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ), Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В. Г. Заболотного (м. Київ), ДП «Український інститут інтелектуальної власності» (м. Київ), Національного науково-дослідного реставраційного центру України (м. Київ), а також спеціалісти Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Відкриваючи засідання, заступник генерального директора НБУВ з наукової роботи, канд. іст. наук **Л. В. Муха** шанобливо згадала всіх, хто працював у Центрі консервації і реставрації з часу його створення, хто докладає великих зусиль до вирішення проблем збереження документів. У доповіді «Наукові розробки та практичні впровадження системи збереження бібліотечних документів у НБУВ» вона детально проаналізувала пріоритетні напрями діяльності з питань збереження рукописних та книжкових пам'яток, охарактеризувала основні результати науково-дослідних робіт з різних моніторингових досліджень, стабілізації документів, фазової консервації, що виконувалися у Бібліотеці упродовж 25-ти років. На сьогодні, як відзначила Л. В. Муха, для вирішення невідкладних завдань забезпечення збереження фондів на належному рівні укладено договори про науково-практичне співробітництво між Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського та Інститутом мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України, а також між Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського та Державною установою «Інститут громадського здоров'я імені О. М. Марзеєва» АМН України. У доповіді наголошувалося, що збереження рукописних і друкованих раритетів, як одна з головних складових діяльності бібліотеки, набуває особливої актуальності під час виникнення в бібліотеці надзвичайної ситуації з тих чи інших причин. Аналіз напрацювань з даної проблеми в світовій бібліотечній практиці і власного досвіду, набутого при подоланні наслідків техногенної аварії 2002 р. у НБУВ, свідчить про необхідність невідкладного виконання основних передумов безпеки. Результати виконаних науково-дослідних робіт за науковим напрямом «Нові технології збереження, консервації та реставрації бібліотечних фондів» були покладені в основу довготривалого зберігання фондів НБУВ, а практичні висновки та конкретні методичні рекомендації органічно доповнили та оновили систему збереження бібліотечних та архівних документів, запроваджену у НБУВ, і вони, на переконання доповідачки, можуть бути рекомендовані для вивчення та поширення в інших бібліотечних та архівних установах України.

Заступник директора Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ імені В.Н. Каразіна) **О. Г. Бабічева** у доповіді «Робота бібліотеки по забезпеченню збереження документів для належного функціонування рідкісного фонду», підготовленій у співавторстві з директором Центральної наукової бібліотеки ХНУ імені В. Н. Каразіна **І. К. Журавльовою**, охарактеризувала стан фондів бібліотеки, які нині нараховують 3,5 млн од. зберігання. Серед них 85 тисяч документів віднесені до Реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання, це – рукописи, стародруки, рідкісні видання. Доповідачка розповіла про заходи, що здійснюються для забезпечення збереження цих раритетів, (профілактичні роботи, реставрація, оцифрування тощо). Вона окреслила основні завдання, що стоять сьогодні перед бібліотечною установою у справі збереження фондів, та доповіла про отримані суттєві результати щодо реставрації та оцифрування газет. О. Г. Бабічева також поінформувала присутніх про міжнародні контакти бібліотеки, про співпрацю з науковими установами міста Харкова з цих питань.

Робота зі збереження документів в університетських бібліотеках має свої певні особливості. Саме про них йшлося у співдоповіді «Про збереження та використання

бібліотечних фондів в НТБ КПІ ім. Ігоря Сікорського» **Т. В. Безрукової**, зав. відділу зберігання фондів, **Л. В. Тепікіної**, зав. відділу обслуговування інформаційними ресурсами Науково-технічної бібліотеки імені Г. І. Денисенка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Вони розповіли про глобальну реорганізацію Бібліотеки, метою якої є спроба якісно змінити діяльність установи відповідно до потреб користувачів та завдань університету. У виступі йшлося також про створення електронного архіву (е-бібліотеки) найбільш цінної та рідкісної книги з урахуванням авторського права, що уможливлює використання стародруків у наукових дослідженнях та студентських роботах. Для цього фахівцями Інституту розроблено проект зі сканування цінної та рідкісної книги (праці вчених КПІ та нобелевських лауреатів).

Значна частина виступів фахівців НБУВ на семінарі була присвячена розкриттю основних напрямів наукової роботи ЦКР НБУВ, що здійснювалася упродовж 25-ти років діяльності цього підрозділу. У доповіді наукового співробітника НБУВ **Л. П. Затоки** йшлося про технологічні аспекти матеріалознавчого напряму досліджень документів та реставраційних матеріалів. У рамках матеріалознавчих досліджень для розширення критеріїв оцінки процесів старіння паперу особливо цінних документів, стану його структури, окрім pH водної витяжки (кислотності), використовувалися показники пухлості та уявної щільності, визначення яких не призводить до руйнування матеріалу. Важливим складником матеріалознавчого дослідження, на переконання доповідачки, є науково-прикладне обстеження документів перед експонуванням їх на різні виставки за допомогою інструментальних методів; уточнення умов приміщень, де перебуватимуть експонати; фіксування фактичного фізичного стану документів після їх повернення на місце постійного зберігання. Л. П. Затока наголосила, що цей напрям роботи науковців ВНТЗФ, а також вхідний контроль реставраційних та витратних матеріалів, активізувалися лише в останні роки.

Декілька виступів на семінарі було присвячено розкриттю такого важливого для бібліотеки напряму, як мікробіологічна безпека приміщень та фондів. На поєднанні двох напрямів – матеріалознавчого та біологічного – побудували свою доповідь представники Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, завідувач відділу наукової реставрації та консервації рідкісних видань **Л. С. Дзендзелюк** та молодший науковий співробітник **Л. М. Льода** «Нові підходи до реставрації шкіряної оправи рідкісного видання». Особливу увагу доповідачі приділили новому методу реставрації та реконструкції оздоблення шкіряної оправи, пошкодженої мікроміцетами.

У доповіді завідувача відділу Національного науково-дослідного реставраційного центру України **Т. І. Митківської** «Мікологічне обстеження рукописів та документів» йшлося про мікологічну експертизу понад 30 рукописів та документів з різних музеїв України. На продемонстрованих слайдах доповідачка показала, що на більшості обстежених пам'яток пошкодження застарілі, а мікроміцети втратили життєздатність. Для дезінфекції пам'яток на пергаменті з ознаками мікробіологічного ураження було рекомендовано використовувати 5 % спиртовий розчин тимолу. Проте, оскільки тимол – слабкий фунгіцид, а гриби видів Aspergillus niger та Rhizopus nigricans важко піддаються знешкодженню, то на другому етапі дезінфекції варто застосовувати метод прокладок. Прокладки змочуються 2 % (за сумою активних речовин у препараті) спиртовим розчином лізоформіну-спеціалю і підсушуються до ледь вогкого стану. Демонструючи фото мікробіологічних чашок з контрольними мікологічними пробами, відібраними з оброблених у наведений спосіб документів, Т. І. Митківська пояснила, що за такої обробки спостерігається значне зниження чисельності та пригнічення життєздатності спор мікроміцетів.

Тему попереднього виступу продовжив науковий співробітник Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України, канд. біол. наук **А. І. Чуєнко**. Свою доповідь «Актуальність мікологічного моніторингу повітря приміщень, призначених для зберігання фондів наукових бібліотек» він підготував у співавторстві з молодшим науковим співробітником НБУВ, канд. біол. наук **Я. І. Савчуком**, інженером-хіміком І категорії НБУВ **Н. Б. Баляницею**. У виступі у цікавій наочній формі були проаналізовані чинники, що сприяють розвитку мікроскопічних грибів у бібліотечних приміщеннях, а також видовий склад мікроміцетів-контамінантів, виявлених у повітрі 15 бібліотек науково-дослідних установ Національної академії наук України. Доповідач підкреслив, що існує багато різних способів запобігання розповсюдженню біопошкоджень документів у приміщеннях бібліотек. Але головними серед них є: дотримання температурно-вологісного режиму, несприятливого для розвитку мікроскопічних грибів; негайне виокремлення пошкоджених документів; періодична обробка поверхонь приміщень та носіїв інформації дезінфікуючими засобами.

На семінарі обговорювалися і нетрадиційні для бібліотеки питання, а саме, екологічні та медичні аспекти безпеки установ та їх працівників. Тож неабиякий інтерес викликала доповідь наукового співробітника НБУВ, д-ра мед. наук **О. В. Сурмашевої** «Проблеми оптимізації мікробіологічного стану повітря внутрішнього середовища приміщень», у якій йшлося про небезпеку для здоров'я працівників через забруднення мікроорганізмами повітря бібліотечних приміщень. Доповідачка повідомила, що за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у багатьох географічних регіонах існує прямий зв'язок між вологістю в приміщеннях, наявністю мікобіоти і захворюваннями дихальної системи або алергічних хвороб у немовлят, дітей та дорослих. За нормативами, повітря у приміщені вважається чистим, якщо число бактерій не перевищує 750 колонієутворювальних одиниць на кубічний метр (КУО/м3) влітку і 150 КУО/м3 – взимку. О. В. Сурмашева поділилася результатами дослідження ДУ «Інститут громадського здоров'я ім. О.М. Марзєєва НАМН України» щодо визначення антимікробної дії спеціального знезаражувача–очисника повітря, завдяки використанню якого кількість бактерій у повітрі знижувалася від 2,77 до 6,4 раза в різні дні, а кількість плісеневих грибів – від 10,3 до 14,1 раза. Що важливо, була встановлена висока 100 % ан-

тимікробна ефективність сольової лампи для деконтамінації повітря приміщень.

Вже не один рік тривають експериментальні дослідження, що виконуються у ВНТЗФ в рамках договору про науково-практичне співробітництво між НБУВ та Інститутом мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України. Їм було присвячено чимало виступів на попередніх конференціях. На цьогорічному семінарі присутніх ознайомили з результатами експериментальних досліджень з антифунгальної обробки палітурних матеріалів, що використовуються для виробництва та реставрації книжок. Так, у доповіді молодшого наукового співробітника НБУВ, канд. біол. наук **Я. І. Савчука**, підготовленій у співавторстві з науковим співробітником Інституту мікробіології і вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України, канд. біол. наук **А. І. Чуєнком** та провідним інженером-хіміком НБУВ **Л. М. Волосатих** «Оцінка ефективності антифунгальної обробки матеріалів, що використовуються для виробництва книжок» йшлося про результати дослідження грибостійкості картону палітурного, картону хром-ерзац, форзацного паперу, коленкору, бумвінілу, ледерину та марлі поліграфічної. Саме ці матеріали використовуються у книгодрукуванні та реставрації бібліотечних документів. Дослідникам вдалося встановити ефективність їх антифунгальної обробки 0,5 % розчином дезінфектанта «Валеус-Д». Було повідомлено, що оцінка ефективності антифунгальної обробки матеріалів здійснювалася на 7, 14, 21 та 28 добу, а грибостійкість зразків оцінювалася за 6-бальною шкалою. Оскільки за результатами досліджень встановлено, що грибостійкість названих палітурних матеріалів є низькою, то за сприятливих для розвитку мікроскопічних грибів умов вони можуть за короткий час (до 7 днів) значно пошкоджуватися мікроміцетами. Тому для унеможливлення розвитку мікроміцетів на палітурних матеріалах їх слід обробляти розчином біоциду «Валеус-Д» у концентрації 0,5 %.

З належною увагою учасники семінару поставилися й до інших виступів. Зокрема, до доповідей молодшого наукового співробітника НБУВ **А. А. Остапенко** «Дослідження фізико-механічних показників модельних зразків паперу під час штучного старіння»; провідного інженера-хіміка НБУВ **Л. М. Волосатих** «Санітарно-гігієнічна обробка документів: технологічні аспекти»; головного бібліотекаря НБУВ **Т. В. Крікової** «Екологічний моніторинг приміщень та фондів наукових бібліотек».

На завершення семінару зі змістовною доповіддю «Консерваційні заходи для збереження документів на недовговічному папері» виступив старший науковий співробітник НБУВ, канд. техн. наук **М. М. Омельченко**. Доповідач поділився практичним досвідом з консервації і збереження газетних матеріалів у НБУВ, який відділ накопичив упродовж 25 років. Він підкреслив, що правильно поставлена робота зі своєчасного виготовлення оправ для газет перетворює ці популярні, але недовговічні, матеріали в ошатні одиниці зберігання, а реставрація, виготовлення індивідуальних засобів захисту та інші операції, забезпечують стабільний фізичний стан цих документів.

Обговорюючи виголошені доповіді, а також інші проблеми, які стосуються збереження фондів, учасники семінару неодноразово підкреслювали, що особливої уваги потребують рукописні документи, рідкісні та цінні видання за умови ризику виникнення надзвичайної ситуації з різних причин. Збереження цих документів, зокрема і на паперових носіях, залишається повсякденною систематичною роботою фахівців у галузі збереження та консервації фондів.

Одностайною була думка учасників семінару внести до проекту Рекомендацій міжнародної наукової конференції декілька пропозицій, що безпосередньо стосуються збереження і захисту фондів у сучасних умовах. Зокрема, було запропоновано: ініціювати розроблення нової загальноукраїнської державної програми збереження і захисту фондів у рамках сучасного реформування бібліотечної справи; українській бібліотечній спільноті більш активно долучатися до впровадження програм Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (ІФЛА) «Культурна спадщина» і «Реєстр ризиків ІФЛА», ухвалених у 2017 р. для підтримки бібліотечних установ. Наявність такого ресурсу, як «Реєстр ризиків ІФЛА» допоможе науковим бібліотекам, а також іншим профільним установам України в попередженні та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, адже він створений для сприяння екстреному реагуванню на стихійні лиха, техногенні аварії, збройні конфлікти і направлений на унеможливлення знищення документних культурних колекцій; відповідно до вимог часу бібліотеки, музеї та архіви України мають активізувати співпрацю у галузі збереження і консервації вітчизняної рукописної, книжкової та архівної історико-культурної спадщини в рамках державної програми збереження і захисту фондів на основі координації діяльності, визначеної двосторонніми чи багатосторонніми угодами.

Людмила Муха,
канд. іст. наук,
заст. генерального директора НБУВ з наукової роботи,
Любов Затока,
науковий співробітник НБУВ